

УДК (477.51)«18/19»(092)

Сергій Світленко

ВШАНУВАННЯ ПОСТАТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСТВА (середина XIX – початок XX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.240308

© С. Світленко, 2024. СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

Мета дослідження – реконструювати процес вшанування постаті Т.Г. Шевченка на Чернігівщині середини XIX – початку XX ст. в контексті утворення української національної пам'яті. У статті застосовано історико-генетичний й історико-системний методи. **Наукова новизна** полягає в комплексному осягненні процесу вшанування постаті Т. Шевченка на Чернігівщині як важливого націотворчого чинника українства в сер. XIX – на поч. XX ст. **Висновки.** Осередками колективної пам'яті про Т. Шевченка були спочатку українські родини, маєтки яких у 1840-х–1850-х рр. стали місцями перебування митця в краї. На поч. 1860-х рр. пам'ять про Т. Шевченка почала формуватися в осередках свідомого українства – Чернігівській українській громаді й недільній школі. Антиукраїнська політика царату негативно впливала на формування національної пам'яті про Кобзаря. Традиція збереження пам'яті про Т. Шевченка відобразилася в діяльності чернігівського земства, українських молодіжних гуртків 1880-х рр. Відродження Чернігівської української громади в 1893 р. сприяло активізації формування національної пам'яті про Т. Шевченка. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. засобами цього процесу стали Шевченкові роковини, публікація творів і портретів, музеєфікація спадщини. У 1906–1911 рр. чернігівські просвітяни проводили Шевченкові вечори пам'яті, читали реферати, організували панахиди, збирали кошти на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Києві тощо. Просвітянська діяльність впливала й на органи земського та міського самоврядування. Вшанування Т. Шевченка викликало спротив імперських сил. Проте в Чернігові, Городні, Конопті, Ніжині, Новозибкові, селах краю формувалася національна пам'ять і культ Т. Шевченка як символу волелюбної української нації.

Ключові слова: національна пам'ять, Кобзар, Чернігівська українська громада, Чернігівське земство, Чернігівська «Просвіта», Шевченківські роковини, націотворчий культ Т. Шевченка.

Постановка проблеми. Вивчення процесу формування національної пам'яті, тісно пов'язаної з утвердженням в українському суспільстві національної свідомості й ідентичності, становить значний дослідницький інтерес і є науково актуальним на сучасному етапі історії України. Дослідження феномену вшанування пам'яті великого українця Тараса Шевченка, який ще в першій пол. XIX ст. сміливо повстав проти російського імперського режиму, дає можливість простежити формування колективної національної пам'яті свідомого українства.

У сучасному українському історіописанні вже закладено теоретичні та прикладні основи осягнення процесу збереження колективної пам'яті про Кобзаря. Так, А. Киридон концептуалізувала понятійний дискурс «історична пам'ять» і в контексті репрезентації та інтерпретації пам'яттєвого дискурсу вивела образ Т. Шевченка як соціокультурний код нації¹. С. Іваницька розглянула сюжет про С. Єфремова як співтворця Шевченкового меморційного канону². І. Старовойтенко в джерелознавчому ракурсі висвітлила комеморативні практики на прикладі Шевченківських заходів 1907–1908 рр. за матеріалами газе-

¹ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 71–207, 217–227.

² Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій (кінець XIX ст. – 1920 р.): історико-біографічні аспекти: монографія. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 340–359 / Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/rating/r2018/txt/g/77001.pdf>.

ти «Рада», згадала й деякі Шевченкові свята в Чернігові³. Окремі архівознавчі аспекти теми порушено в розвідці Р. Воробей⁴. Деяких сюжетів вшанування пам'яті про Т. Шевченка в Чернігові, зокрема в діяльності Чернігівської української громади, українських молодіжних гуртків, Чернігівського губернського земства, Чернігівської «Просвіти», торкалися Т. Демченко, А. Катренко, О. Рахно, С. Світленко, С. Фомська та ін.⁵ Втім ця важлива проблема потребує системного вивчення і концептуалізації. Науковий інтерес має розкриття процесу меморіалізації постаті українського поета – провісника вільної України, що відбувався від сер. XIX до поч. XX ст. Студіювання цього сюжету є актуальним, бо дає можливість опанувати такі важливі складові українського націотворення, як поступ української національної пам'яті, свідомості й ідентичності на Чернігівщині.

Мета дослідження – реконструювати процес вшанування постаті Т. Шевченка на Чернігівщині сер. XIX – поч. XX ст. в контексті утворення української національної пам'яті. **Методологічною основою статті** є сукупність персоналістичного і системного підходів; принципів історизму, наукової об'єктивності, системності; історико-генетичного й історико-системного методів; теорія «колективної пам'яті».

Джерельну основу розвідки складає комплекс опублікованих й архівних документів, матеріалів преси, епістоляріїв, щоденників, мемуарів.

Виклад основного матеріалу. Ім'я Т. Шевченка тісно пов'язане з Чернігівщиною. Лише протягом 1843–1844 рр. Кобзар відвідав 26 населених пунктів краю⁶. У сер. 1840-х рр. він мав плідні контакти з низкою українських родин, зокрема Білозерськими в с. Мотрошівка та с. Миколаєві, Тарновськими в с. Качанівка та с. Потоки, Лизогубами в м. Седнів та ін. Пам'ять про Т. Шевченка довго зберігалася у цих українських родинах⁷.

Наприкінці свого життя Т. Шевченко почав укладати українські підручники для сільських і недільних шкіл, а наприкінці 1860 р. видав свій «Буквар». У 1860/61 навчальному році поет-народолобець встиг надати 100 рублів благодійної допомоги на потреби Чернігівської недільної школи. Можна з певністю зазначити, що в цьому закладі, де формувались основи української освіти й виховання в місті, на уроках читання використовувався Шевченків «Кобзар», подарований автором недільній школі⁸.

Смерть українського поета-народолобця та перевезення його тіла в Україну, за словами чернігівського земського діяча І. Петрункевича, «викликали значний, чисто культурний, без найменшої політичної домішки, рух во всій Україні, але, здається, виключно в інтелігентних колах і серед учнівської молоді»⁹. Тіло Т. Шевченка везли через Чернігів українські діячі О. Лазаревський та П. Чубинський, але місто виявило дуже слабкий інтерес до цієї події¹⁰.

Творчу спадщину Кобзаря вивчав ідейний лідер Чернігівської української громади С. Ніс. У своїй оселі Степан Данилович зберігав поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Жан-дарми вилучили в українського народолобця 197 примірників цього твору¹¹. Як зізнавав-

³ Старовойтенко І. Матеріали української газети «Рада» про пам'ятні Шевченківські заходи 1907–1908 рр.: їхні особливості, зміст, географію та національне значення. *Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження*. Зб. наук. пр. за матеріалами Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Шевченка (Київ, 9 жовтня 2014 р.) / Відп. ред. Г. Папакін; упоряд. Д. Гордієнко та В. Корнієнко. Київ, 2015. С. 233–258.

⁴ Воробей Р. Шевченкіана в документах Державного архіву Чернігівської області. *Архіви України*. 2014. № 2. С. 58–72.

⁵ Демченко Т. Батько Шраг: монографія. Чернівці: Деснянська правда, 2008. С. 19, 38, 52, 59, 100, 130, 139 / *Сіверянський літопис*. URL: <http://siver-litopis.cn.ua/tab07.htm>; Катренко А. Український національний рух XIX ст. Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 1999. Ч. II: 60–90-ті роки XIX ст. С. 57, 126–127; Рахно О. Чернігівське губернське земство та вшанування пам'яті Т. Шевченка. *Українська біографістика*. 2014. № 11. С. 190–200; Світленко С. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад Наддніпрянщини 60-х рр. XIX ст. *Українське XIX ст.: етніонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти*. Дніпро: ЛІРА, 2018. С. 161, 163; Його ж. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад та гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. *Там само*. С. 188, 189; Його ж. Збереження історичної пам'яті про Т. Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини 1890–1900 рр. *Там само*. С. 204–207; Фомська С. Становлення та діяльність Чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 2–3. С. 186.

⁶ Воробей Р. Шевченкіана в документах Державного архіву Чернігівської області. С. 58.

⁷ Петрункевич І. На Чернігівщині: Уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – поч. XX ст. Чернівці: Деснянська правда, 2009. С. 88; Нахлік Є. Куліш Олександра Михайлівна. *Шевченківська енциклопедія. Тарас Шевченко та його сучасники* (далі – ШЕ). Київ: Вид-во Ліра-К, 2021. С. 258; Большаков Л., Судак В. Білозерський Микола Данилович. *ШЕ*. С. 51; Тарновський В. Дрібниці з життя Шевченка. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog26.htm>; Зленко Г. Тарновський Григорій Степанович. *ШЕ*. С. 500–501; Половникова С. Тарновський Василь Васильович (старший). *ШЕ*. С. 496–497; Линюк Л. Тарновський Василь Васильович (молодший). *ШЕ*. С. 498–499; Мовчанюк В. Лизогуб Андрій Іванович. *ШЕ*. С. 318, 319.

⁸ Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. *Чернівці і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали* / Під ред. акад. М. Грушевського. Київ, 1928. С. 431, 434.

⁹ Петрункевич І. На Чернігівщині... С. 87.

¹⁰ Там само. С. 88.

¹¹ Світленко С. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад... С. 163.

ся С. Ніс на допиті у Височайшій слідчій комісії в Петербурзі 16–17 вересня 1863 р., українськомовні книжечки-«метелики», що містили, зокрема, твори Т. Шевченка, та друкувалися невеликими брошурами, він отримував від таких діячів, як І. Дорошенко, Д. Каменецький, О. Кониський, П. Лобко¹².

Твори Т. Шевченка були предметом зацікавленості учасників Чернігівської української громади, які протягом 1860–1862 рр. збиралися в помешканні С. Носа – «Чернігівського курінного батька». Виїжджаючи за місто на природу, подалі від «недремного ока» жандармів та поліції, українські народолюбці, вдягнені в народне вбрання, співали українські пісні та декламували вірші Кобзаря. Вони ж опікувалися розповсюдженням творів українською мовою¹³. У 1862–1863 рр. чернігівські громадівці організували аматорський театральний колектив, який дістав назву «Товариство кохajoчих рідну мову», або «шановців своєї народності». Вірші Т. Шевченка посіли помітне місце в репертуарі народного театру й цікавили глядачів¹⁴.

Багато зробив для збереження пам'яті про Т. Шевченка український народолубець, байкар і видавець Л. Глібов, який із великим захопленням читав «Кобзар» ще в 1841 р. У другій половині липня 1845 р. він бачив поета в рідному селі Веселій Поділ, у маєтку Г. та А. Родзянків¹⁵. Перебуваючи в колі чернігівських громадівців на початку 1860-х рр., Л. Глібов зі своїми однодумцями С. Носом та О. Тишинським сподівався зустрітися з Т. Шевченком, який нібито мав прямувати через Городню, і підготував вітальні вірші, але поет через це місто не проїздив¹⁶. Як редактор і видавець «Черниговского листка» (1861–1863), Л. Глібов неодноразово публікував на шпальтах газети відомості про події з життя Т. Шевченка, зокрема про його дарунок «Букваря южнорусского» Чернігівській недільній школі, про відзначення пам'яті Т. Шевченка в селах Чернігівщини тощо¹⁷.

Після припинення діяльності через переслідування Чернігівської української громади в 1863 р. умови для популяризації творчої спадщини Т. Шевченка й збереження історичної пам'яті про нього на Чернігівщині були несприятливими¹⁸. Через перерву в діяльності Чернігівської української громади вшанування пам'яті Т. Шевченка у др. пол. 1860-х – 1870-х рр. не мало якихось помітних виявів у краї. Побічну згадку про те, що і в ті роки спостерігалось ходіння серед читачів поезій Кобзаря, знаходимо в листі С. Левицької до свого чоловіка, історика О. Левицького, датованого 5 січня 1875 р. В ньому йдеться про те, що вдома в одного станового пристава в Чернігівській губернії, як вона дізналася, зберігалися «цілих дві скрині битком набиті різними древніми збірками, записками і замітками об Україні»¹⁹. Там були й деякі твори Т. Шевченка, зокрема «Гайдамаки», «Думи», «Тарасова ніч», «Катерина», «Наймичка», «Іван Підкова». Уривки з «Кобзаря» були ретельно переписані становим приставом. Ці факти вельми симптоматичні.

У 1870-х – 1880-х рр. Шевченкова спадщина викликала інтерес у тих діячів Чернігівського земства, які мали проукраїнські симпатії. До них належали очільники ліберальної опозиції, гласні Борзнянського повіту, зокрема учасник Київської Старої громади, співробітник «Основи» В. Вовк-Карачевський, а також мировий суддя В. Савич²⁰.

Не можна не згадати й провідників ліберально-конституційної земської «партії» О. Ліндфорса та І. Петрункевича²¹. Так, уже в 1874 р. О. Ліндфорс потрапив під підозру в «політичний неблагонадійності»²². У першій пол. 1880-х рр. він запропонував губернському земському зібранню виділити 100 рублів для друку й розповсюдження на Чернігівщині брошури про Т. Шевченка²³. Виходець із Борзнянського повіту І. Петрункевич зазначив, що пам'ять про Т. Шевченка до цієї місцевості «мала особливе відношення», бо було пов'язане з родиною Білозерських та П. Кулішем²⁴. Взяти хоча б В. Білозерського (1825–1899), колишнього кирило-мефодіївця і видавця журналу «Основа». Діяч Київської Старої

¹² Державний архів Російської Федерації. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 5.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 813. Спр. 676. Арк. 676; Російський державний історичний архів. Ф. 1405. Оп. 61. Спр. 6401 б. Арк. 207 зв.–208.

¹⁴ Катренко А. Український національний рух XIX ст. ... С. 57, 127, 148; Світленко С. Постаць Т. Шевченка в діяльності українських громад... С. 163.

¹⁵ Деркач Б. Глібов Леонід Іванович. *ШЕ*. С. 112.

¹⁶ Кононенко М. Спогади / Упоряд., передм., примітки та літер. редак. П. Ротача. Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. С. 111–112.

¹⁷ Деркач Б. Глібов Леонід Іванович. С. 113.

¹⁸ Катренко А. Український національний рух XIX ст. ... С. 59; Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі XIX – поч. XX ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 61.

¹⁹ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / Упорядк.: А. Адаменко, М. Візир (кер.), І. Лисоченко, Й. Шубинський. Київ: Наукова думка, 1966. С. 55.

²⁰ Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. С. 65; Петрункевич І. На Чернігівщині... С. 168.

²¹ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 57.

²² ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 824. Спр. 154. Арк. 1.

²³ Рахно О. Чернігівське губернське земство... С. 192.

²⁴ Петрункевич І. На Чернігівщині... С. 88.

громади О. Кістяківський записав такі враження від спілкування з ним 14 липня 1879 р.: «Ніхто не в змозі так глибоко, так вірно, з таким почуттям передати сенс вірша Шевченка або якої-небудь народної пісні, як він»²⁵.

Становить інтерес «ліва» опозиція Чернігівського земства на чолі з повітовим лікарем О. Карпинським. У лавах цієї частини земського табору перебували діячі, які належали до свідомого українства або мали проукраїнські симпатії чи переконання. Це, зокрема, член губернської управи М. Константинович, лікар земської лікарні І. Рашевський, земський статистик О. Русов, кількарічний голова повітової земської управи О. Тищинський, адвокат І. Шраг²⁶. До українського табору належав В. Тарновський (молодший) – губернаторський урядовець, видатний маляр, артист, поціновувач музики, мистецтва, історії, поезії, справжній аристократ і улюбленець місцевої аристократії, який допомагав українській справі²⁷. Виходячи із зазначеного, не є випадковим, що на поч. 1880-х рр. чернігівське губернське земство відправило в столицю імперії петицію, в якій просило скасувати заборону на українську народну мову в школах, що відповідало прагненням Кобзаря²⁸. У першій пол. 1880-х рр. чернігівські земці долучилися до впорядкування могили Т. Шевченка, попри спротив влади²⁹.

Однак Б. Грінченко зауважував, що «за часів найгірших заборон» були періоди, коли, наприклад, на початку 1880-х рр., у Чернігові, «не то національно-свідомих українців, а просто людей, що цікавилися б українським словом, було так мало, що їх можна було полічити на пальцях рук; про якусь свідомість по селах не могло тоді бути й мови»³⁰.

Щоправда, у 1880-х рр. традиція вивчення Шевченкової спадщини, а відтак і збереження національної пам'яті про українського поета-народолюбця, продовжилася в діяльності українських молодіжних гуртків Чернігова. Так, у 1883–1884 рр. учасники гуртка учнівської молоді в Чернігівській духовній семінарії читали рукописний збірник віршів Т. Шевченка. Член цього ж гуртка В. Андрієвський організував читання творів українських літераторів, зокрема Т. Шевченка. Колишній учень Чернігівської духовної семінарії О. Миронович занотував низку віршів поета в записнику³¹.

Із 1893 р. активну діяльність відновила Чернігівська українська громада. Ядро громадського осередку склали І. Шраг, В. Андрієвський, А. Верзилов, О. Тищинський, І.Ф. та І.Г. Рашевські, В. Самійленко, М. Коцюбинський та В. Коцюбинська, Г. Коваленко-Коломацький, О.О. та С.Ф. Русови, С. Василівський, Б.Д. та М.М. Грінченки, В. Хижняков та ін.³² Громадівці повели боротьбу з царською цензурою щодо Шевченкових творів. Так, у 1894 р. очільник чернігівського осередку громадівців І. Шраг звернувся до Київського окремого цензора з викладом юридично обґрунтованих підстав для скасування заборони на видання двох збірок оповідань, віршів і казок українських авторів, серед яких згадувалися вірші Т. Шевченка з попередніх видань «Кобзаря»³³.

Відновленню діяльності чернігівських громадівців сприяло те, що в той період, хоча й нетривалий, чернігівським губернським маршалком став великий землевласник М. Долгоруков, який був діячем із ліберальними симпатіями. Прикметно, що «своєю людиною» в родині Долгоруких став «органічний українець-демократ» О. Русов. Позитивний вплив на створення певної національно-культурної атмосфери серед свідомих українців у місті мали Б. Грінченко та М. Коцюбинський, які в 1890-х рр. оселилися в Чернігові³⁴.

У 1894 р. Б. Грінченко заснував перше в Наддніпрянській Україні видавництво для публікації популярних українських книжок для народу, насамперед селян. Первісний капітал складала сума розміром 1000 рублів, отримана в дарунок від І. Череватенка (1865–1893), прихильника творчості Т. Шевченка. Для видання книжок Б. Грінченко витрачав і власні кошти. За неповних вісім років, незважаючи на фінансові труднощі, брак часу, повсякчасні цензурні заборони й постійні заходи перестороги, український видавець-подвижник опублікував у Чернігові 50 окремих книжок загальним накладом 200 тис. при-

²⁵ Кістяківський О. Щоденник (1874–1885): У 2 т. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1: 1874–1879. С. 465.

²⁶ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 59–60, 62.

²⁷ Там само. С. 61–62.

²⁸ Кониський О. Двадцять роковин Шевченка у Києві. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. Барв. 4581. П. 298. Арк. 4 зв.

²⁹ Рахно О. Чернігівське губернське земство... С. 191–192.

³⁰ З українського життя. Грінченко Борис. Зібрання творів. Педагогічна спадщина / Упоряд.: О. Мислива, А. Мовчун, В. Яременко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. Кн. 2. С. 367.

³¹ Катренко А. Український національний рух XIX ст. ... С. 148; Світленко С. Постать Т. Шевченка в діяльності українських громад... С. 188.

³² Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі... С. 62; Катренко А. Український національний рух XIX ст. ... С. 124–125.

³³ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 125; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. докум. і матер. / Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 264–265.

³⁴ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 125.

мірників. Серед цих видань своє важливе місце посіли твори Т. Шевченка, зокрема «Катерина» (1895). Видання Шевченкової «Катерини» досить швидко розійшлося, тому в 1898 р. Б. Грінченку надрукував другий наклад. На жаль, попри відчайдушні зусилля Б. Грінченка, імперська цензура впродовж 1894–1899 рр. заборонила до публікації 29 рукописів, зокрема балади Т. Шевченка³⁵.

У процесі збереження історичної пам'яті про Т. Шевченка свою роль відіграли й публікації портретів українського поета. Б. Грінченко з одностудіями піклувався й про такі видання. Управитель книгарні журналу «Киевская старина» В. Степаненко в листі до Б. Грінченка від 31 березня 1896 р. писав про необхідність прискорити друкування портретів Т. Шевченка, яких у Києві з Чернігова очікували по сотні кожного виду³⁶.

Чернігівські громадівці опікувалися популяризацією візуального образу Т. Шевченка у своєму місті. Лист російського письменника й перекладача І. Белоусова до Б. Грінченка від 9 червня 1898 р. засвідчує, що в той час у Чернігові в українського письменника Г. Коваленка-Коломацького продавалися портрети Т. Шевченка³⁷.

Чернігівська українська громада приділяла значну увагу формуванню національної пам'яті про Кобзаря, влаштовуючи щорічні Шевченкові роковини. Такі заходи відбувалися нелегально, по приватних оселях довірених людей, найчастіше у С. Василівського. У його помешканні збиралося по кілька десятків осіб. Особливою прикметою чернігівських Шевченкових роковин було читання рефератів про поета, а також із ширшої проблематики. Так, І. Шраг переважно виступав із рефератами про український національний рух за минулий рік в Україні Наддніпрянській, Наддністрянській та в Америці³⁸.

У 1895 або 1896 рр. Шевченкові роковини в Чернігові відбувалися в господі С. Василівського, де зібралося чотири десятки громадівців. На початку заходу І. Шраг згадав про Шевченків день і прочитав реферат про український рух у минулому році на всій соборній Україні. Провідника громади уважно слухала свідомо українська молодь, якої в Чернігові було вже чимало. З другим рефератом виступив О. Русов, який розповів про тяжкі утиски Т. Шевченка з боку царату, про вшанування пам'яті Кобзаря. Зокрема він запропонував заснувати в Чернігові «Комитет грамотности имени Тараса Григорьевича Шевченка». Питання про характер діяльності такого комітету спричинило дискусію, зокрема за участю громадівців І. Шрага та О. Русова.

Проте дискусійне обговорення на цьому не скінчилося й мало продовження згодом у господі Іванова, де зібралося досить численне товариство. Б. Грінченко твердив, що українському народові потрібна школа й книжка рідною мовою. Ліберали російської направленості не сприймали прагнення українських народолюбців навчати народ рідною мовою й опонували Б. Грінченку. Так, В. Хижняков розпочав свою відповідь трикратним промовистим вигуком: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!» Але того вечора дискусія не завершилася. Незабаром Борис Дмитрович підготував на нове зібрання реферат «Яка тепер народня школа на Україні». Проте його аргументи не вплинули на чернігівських лібералів, які зробили все можливе, щоб ідея із заснуванням «Комитета грамотности» в Чернігові не втілилася в життя³⁹.

Шевченкові роковини відзначали не лише в Чернігові, а й у Ніжині. У цьому контексті має науковий інтерес лист ніжинського учителя Я. Гужовського до Б. Грінченка від 27 лютого 1896 р. Автор кореспонденції сповіщав, що при Ніжинському інституті є філологічне товариство, члени якого нерідко читають публічні реферати з різних тем історії та словесності. 26 лютого до Я. Гужовського прийшов його колишній учень із Фастовецького земського училища Борзнянського повіту й повідомив про задум із товаришами підготувати реферат про Т. Шевченка. Це потребувало найповнішого видання творів поета, яке б містило й безцензурні вірші, зокрема повний текст «І мертвим, і живим...», «Кавказ» тощо. Я. Гужовський просив Б. Грінченка надати допомогу й надіслати такі видання⁴⁰.

Імперська влада тримала в полі зору розповсюдження Шевченкових видань. 21 вересня 1897 р. прокурор Стародубського окружного суду надав пропозицію прокуророві Київ-

³⁵ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 140, 169, 188, 408; Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Б. Грінченка. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1999. С. 32, 66, 67; Катренко А. Український національний рух XIX ст. ... С. 126; Кобижча Н. Культурницька діяльність Б. Грінченка: світоглядний аспект. Київ: Вид-во Ліра-К, 2020. С. 91–92.

³⁶ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 173, 465.

³⁷ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 194, 456; Грінченко Б. Епістолярна спадщина / Упоряд.: В. Яременко, О. Мислива, Т. Олещенко. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. Кн. 1. С. 203.

³⁸ Грінченкова М., Верзилов А. Чернігівська українська громада. Спогади. Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 485.

³⁹ Там само. С. 485–487.

⁴⁰ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 171–172, 452.

ської судової палати розпочати слідство у зв'язку з розповсюдженням женовського видання «Кобзаря» серед мешканців міста Новозибкова Чернігівської губернії⁴¹.

Колоритною постаттю серед українських народодлюбців Чернігівщини був В. Тарновський (молодший), великий землевласник, який свого часу листувався з Т. Шевченком. Збереження національної пам'яті про титана українського духу стало життєвою місією Василя Васильовича. За «Щоденником» О. Кістяківського від 19 лютого 1883 р., В. Тарновський в той час брав участь у зібранні київських громадівців, де йшлося про облаштування могили «батька Тараса». Він оголосив через газети, що бере на себе витрати з приведення могили Т. Шевченка до належного стану. Діяльність В. Тарновського з облаштування місця спочинку Кобзаря стала прикметним проявом участі в українській справі великого землевласника⁴².

В. Тарновський належав до непересічних інтелектуалів, меценатів і впродовж багатьох років збирав колекцію пам'яток історії та культури, частиною якої були Шевченківські матеріали. Це, зокрема, живописне й гравірувальне приладдя, сорочка, посмертна маска, автограф «Щоденника», рукописи творів, зокрема й заборонені цензурою, світлини, прижиттєві видання творів з автографами поета, майже 400 гравюр, акварелей, рисунків, живописних картин⁴³. Ці скарби мали величезне значення для матеріального забезпечення збереження історичної пам'яті про Т. Шевченка.

На пошану пам'яті Т. Шевченка В. Тарновський проводив вечори. Щороку український меценат наймав пароплав до Канева, щоб охочі могли вклонитися могилі Кобзаря. Задля популяризації Шевченкової мистецької спадщини В. Тарновський видав альбом із його офортами накладом 100 примірників, каталог власної колекції, сприяв публікації матеріалів зі своєї шевченкіани в журналі «Киевская старина», передав до Музею НТШ три пам'ятки з колекції – портрет, перо та гіпсову посмертну маску. Він написав спогади про Т. Шевченка, мріяв встановити пам'ятник Кобзарю в Києві та назвати на його честь бульвар⁴⁴.

Неабияке значення для вивчення Шевченкових матеріалів мала каталогізація їх колекції, чим опікувався В. Тарновський. У 1893 р. він опублікував «Каталог предметів малорусской старины и редкостей коллекции В. Тарновского. Вып. 1. Шевченко» (К., 1893), а згодом – «Каталог українских древностей коллекции В. Тарновского» (К., 1898). У другому виданні містився 3021 бібліографічний опис складових колекції. Всього ж у Музеї налічувалося 8000 номерів експонатів⁴⁵. Загалом Шевченків відділ музейної колекції В. Тарновського вирізнявся системністю й різноманітністю, налічував 18 розділів⁴⁶.

У 1896 р. В. Тарновський написав лист до голови Чернігівської губернської управи з пропозицією віддати у власність і під завідування чернігівського земства зібрані ним українські культурні цінності. 24 лютого 1897 р. XXXII сесія губернського земського зібрання уповноважила управу прийняти музей у своє завідування й у власність губернського земства. Водночас земці ухвалили рішення назвати музей іменем Василя Тарновського й надали 2000 рублів для перевезення й упорядкування колекції в Чернігові⁴⁷.

Очевидно, щоб юридично підкріпити свої попередні дії, 25 жовтня 1897 р. В. Тарновський, як йшлося в листі Ф. Уманця до Б. Грінченка від 7 травня 1900 р., заповів Чернігівському губернському земству свою «колекцію малоросійських древностей», яка, зокрема, складалася із зібрання речей, паперів, книжок і всього, що стосувалося пам'яті Т. Шевченка⁴⁸.

Однак у 1896 р. земці не вирішили питання про приміщення майбутнього музею. Це спричинило бюрократичну тяганину, яка тривала не один рік. Нарешті управа надала пропозиції, що стали підставою для розгляду питання про музей на XXXIV земських зборах на поч. 1899 р. Під час обговорення з'ясувалося, що в земському середовищі є консервативні сили, які проти облаштування музею. Адже така установа мала великий потенціал для збереження скарбів української культури, зокрема творчої спадщини національного вєлета Т. Шевченка. Відстоювали справу музею І. Шраг, А. Гамалія, П. Солонина, Ф. Уманець та ін. І. Шраг виголосив дві гарні й палкі промови на оборону музею, що

⁴¹ Тарас Шевченко: документи і матеріали, 1814–1963 / Упоряд.: І. Бутич, Я. Дашкевич, Ф. Сарана. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1963. С. 138–139.

⁴² Кістяківський О. Щоденник (1874–1885): У 2 т. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 2. 1880–1885. С. 390, 564.

⁴³ Линюк Л. Тарновський Василь Васильович (молодший). С. 498.

⁴⁴ Линюк Л. Тарновський Василь Васильович (молодший). С. 499.

⁴⁵ Немирич. Музей Василя Тарновського. *Літературно-Науковий Вістник*. 1900. Т. 10. Кн. 5. С. 108, 117 / *Чтиво*. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1900_Tom_10_Knyha_05.pdf.

⁴⁶ Там само. С. 115.

⁴⁷ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г. *Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. С. 355; Немирич. Музей Василя Тарновського. С. 118.

⁴⁸ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 209.

справили велике враження на присутніх. Земські збори більшістю голосів прийняли музей, надали 20000 рублів на новий будинок і 300 – на щорічне утримання закладу⁴⁹.

Водночас вороги музею присіпиливо шукали різні підстави, щоб не облаштовувати музей. 26 земських гласних підписали ганебне «особое мнение», в якому висловилися проти заснування музею. За цих обставин губернатор опротестував постанову земських зборів. Натомість «Губернское по городским и земским делам присутствие» не погодилося з губернатором. Тоді він подав справу міністрові. Майже через рік, під час XXXV губернських земських зборів, прийшла офіційна звістка, що міністр лишив постанову земських зборів про музей без змін і її можна виконувати⁵⁰.

13 (25) червня 1899 р. В. Тарновський помер. Колекцію він заповів у власність Чернігівського губернського земства без права відчуження й переміщення з Чернігова. Виконати заповіт В. Тарновського мали кн. М. Долгоруков, гр. Г. Милорадович та голова Чернігівської губернської управи Ф. Уманець, але перший із них помер. Музей прийняли від сина й дочки В. Тарновського на схов «Киевскому обществу древностей и искусств» до 1 січня 1901 р.⁵¹ Однак у Київському музеї належних умов для зберігання Шевченкового відділу колекції В. Тарновського не було. Так, Б. Грінченко писав своїй дружині М. Грінченко в листі від 14 вересня 1899 р.: «У музеї воغو, все цвіте». Тому він розмірковував перевезти весь Шевченків відділ до Чернігова⁵². А вже 18 вересня 1899 р. виконавець заповіту В. Тарновського Ф. Уманець із дозволу Чернігівської губернської управи дав доручення Б. Грінченку скласти її опис і перевезти «відділ Шевченка» до Чернігова, попередньо перевірити, впорядкувати всі матеріали по каталогу й доповнити його в разі необхідності⁵³.

Окрилений Борис Дмитрович писав своїй дружині Марії Миколаївні вже 20 вересня 1899 р. з Києва, що привезе до Чернігова увесь Шевченків відділ, чимало рукописів, «та будемо дбати, щоб таки заложити сю інстанцію великої культурної ваги і тим “наш рідний дух з занепаду підняти!”»⁵⁴. 25 жовтня 1899 р. Б. Грінченко повідомляв М. Грінченко, що «впорядкував Шевченків одділ (тобто: склав офіціальний скорочений список, а не каталог – той ще доведеться складати)»⁵⁵. 22 грудня 1899 р. у листі до Ф. Уманця Б. Грінченко погоджувався цю роботу виконувати «абсолютно безкоштовно»⁵⁶. 10 січня 1900 р. частина музею В. Тарновського, зокрема Шевченківський відділ, уже перебувала в Чернігові⁵⁷.

25 лютого 1900 р. Б. Грінченко отримав доручення від Чернігівської губернської земської управи скласти Каталог музею В. Тарновського⁵⁸. У листі до А. Кримського від 22 березня 1900 р. він писав із Чернігова: «Складаю каталог Музею В. Тарновського (гравюри та інші малюнки Шевченка, рукописи)»⁵⁹. Допомогала виконувати цю копітку роботу М. Грінченко, яка 22 серпня 1900 р. була призначена управою доглядачкою музею. Станом на 1 жовтня 1900 р. вона занумерувала відділ Шевченка, який налічував 2314 предметів і рукописів, але залишила посаду, бо не була затверджена губернатором⁶⁰. Водночас того ж таки 1900 р. побачив світ другий том Каталогу музею (перший виданий В. Тарновським), укладений Грінченками безкоштовно⁶¹.

Загалом рукописи, малюнки, книги Шевченкового відділу доглядав Б. Грінченко⁶². Він ставився надзвичайно уважно, навіть побожно до Шевченкових реліквій із колекції В. Тарновського, які спочатку тимчасово зберігалися в приміщенні Чернігівської губернської земської управи. М. Чернявський залишив гарні згадки, як на початку 1901 р. Б. Грінченко з глибоким пієтетом, знанням справи надавав йому пояснення стосовно скарбів колекції Шевченкових матеріалів⁶³.

⁴⁹ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 г. С. 118.

⁵⁰ Немирич. Музей Василя Тарновского. С. 120–122.

⁵¹ Там само. С. 122.

⁵² Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 200.

⁵³ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 201; Немирич. Музей Василя Тарновского. С. 123.

⁵⁴ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 201.

⁵⁵ Там само. С. 203.

⁵⁶ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 140. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 106.

⁵⁷ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 204.

⁵⁸ ДАЧО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 127.

⁵⁹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.): У 2 т. / Відп. ред. О. Василюк. Київ, 2005. Т. 1: 1890–1917. С. 114, 290, 295.

⁶⁰ ДАЧО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 355 зв.; *Земский сборник Черниговской губернии*. 1903. Февраль. Чернігів: Изд. Черниг. Губ. Земс. Упр., 1903. С. 57 / ДАЧО. 6553/10.

⁶¹ Там само. С. 57; Грінченко Б. [Автобіографія]. Твори: У 2 т. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. Т. 1. С. 569.

⁶² Грінченко Б. Епістолярна спадщина. С. 165.

⁶³ Чернявський М. Кедр Лівану. *Українські письменники у спогадах сучасників*. Київ: Видав. дім «Комп'ютер-прес», 2012. С. 174–176.

У впорядкуванні музею важливу роль відіграла М. Грінченко – вірна соратниця Б. Грінченка, яка, опрацюючи Шевченківські матеріали, зрозуміла «дух великий» митця, поставивши його в один ряд із генієм В. Шекспіра. Станом на 5 листопада 1901 р. робота з опорядження предметів музею, пов'язаних із Т. Шевченком, ще не була завершена, хоча залишалося вже небагато⁶⁴. М. Грінченко уклала третій том Каталогу бібліотеки друкованих книг. Але губернатор дізнався, що Грінченки працюють приватно, і висунув вимогу негайно залишити музей, погрожуючи висилкою з губернії. Улітку 1902 р. Грінченки переїхали до Києва⁶⁵.

Утім ідеї свідомого українства щодо вшанування пам'яті Кобзаря поступово впливали й на органи місцевого самоврядування Чернігова. Так, у 1899 р. Чернігівська міська дума порушила клопотання перед царським урядом, щоб вул. Шосейну перейменувати на вул. Шевченка. Але, звісно, таке вільнолюбне клопотання російській імперській режим не задовольнив⁶⁶.

У 1899–1900 рр. Шевченкові роковини стали проводитися не в приватних будинках, а прилюдно. Свідоме українство насмілилося виходити на ширшу публічну арену. У зазначені роки пам'ять Кобзаря упорядковував І. Лагода, який репрезентував місцевій публіці виставу «Назар Стодоля», створену аматорськими силами. Окрім того, до уваги глядачів були представлені пісні на слова Т. Шевченка, зокрема «Реве та стогне...»⁶⁷.

У 1901 р. в роковини смерті Т. Шевченка в Чернігові свідомо громадськість відслужила панахиду за поетом. На цьому заході побував відомий український письменник і громадський діяч М. Коцюбинський⁶⁸. У 1902 р. Шевченкова панахида відбулася у Воздвиженській церкві Чернігова, куди зібралося чимало людей. Присутні стояли зі свічками в руках. У наступні три–чотири роки панахиди за Кобзарем ставали все масовішими. Відбувалися ці заходи в Миколаївській церкві Чернігова⁶⁹.

На початку ХХ ст. українська свідомо молоддь Чернігова влаштовувала гурткові вечірки, на яких читали прозу, декламували, зокрема й поетичну творчість Т. Шевченка. На одну з таких вечірок запросили М. Коцюбинського⁷⁰.

Чернігівські громадівці надавали великого значення розвитку української науки. У цій справі важливу роль відіграло Наукове товариство ім. Шевченка. Членами НТШ були Б. Грінченко та І. Шраг, які підтримували з цією науковою та культурною інституцією контакти, про що свідчать два їхні листи до Товариства від 24 жовтня 1901 р. з Чернігова⁷¹.

У березні 1906 р. відомий чернігівський громадський діяч і юрист І. Шраг переміг на виборах до І Державної Думи за списком партії кадетів. На товариському обіді з цього приводу він виголосив промову українською мовою і загадав про «борця за народну волю українського поета Тараса Шевченка». Прикметно, що виступ І. Шрага зустріли жвавими оплесками⁷². І. Шраг мав великий пістет до Т. Шевченка, в його кабінеті височив великий портрет Кобзаря роботи І. Крамського⁷³. Навіть потрапивши до в'язниці після розпуску І Державної Думи, він читав твори улюбленого українського поета⁷⁴.

Про тодішню суспільно-політичну атмосферу в Чернігові свідчить ухвала Чернігівського губернського земського зібрання (не раніше 22 березня 1906 р.) про створення фонду для встановлення пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. На зібранні земці розглянули пропозиції губернської управи, яка пропонувала асигнувати на утворення згаданого фонду 1000 крб, вносячи в кошторис протягом п'яти років по 200 крб; надати дозвіл на відкриття в межах Чернігівської губернії передплати на збір пожертв; просити повітові земства Чернігівської губернії визнати можливим асигнувати певні суми на утворення цього фонду й прийняти на себе збір приватних пожертвувань у повітах; зібрані в Чернігівській губернії кошти зосередити в розпорядженні губернської управи. Губернська управа вва-

⁶⁴ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. С. 196, 217.

⁶⁵ Грінченко Б. [Автобіографія]. С. 569.

⁶⁶ Шевелів Б. Увічнення пам'яті Т. Шевченка та Л. Глібова в Чернігові. Хроніка, 1930. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Відділ рукописів* (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 18450. Арк. 2.

⁶⁷ Грінченко Б. Шевченкові роковини в Чернігові. *Літературно-Науковий Вістник*. 1900. Май. Кн. 5. С. 138–139 / *Чтиво*. URL: https://chtivo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1900_Tom_10_Knyha_05/.

⁶⁸ Чернявський М. Червона лілея. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. Вид. 2-ге, доп. Київ: Дніпро, 1989. С. 55.

⁶⁹ Березняк П. Вихователь молоді. Київ: Дніпро, 1989. С. 100.

⁷⁰ Там само. С. 102.

⁷¹ Грінченко Б. Епістолярна спадщина. С. 572.

⁷² Аплаксина О. Сторінки спогадів. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. С. 108; Демченко Т. Батько Шраг. С. 100–101.

⁷³ Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. С. 138.

⁷⁴ Демченко Т. Батько Шраг. С. 128–130.

жала, що пам'ятник Т. Шевченку бажано відкрити до 100-ліття від дня народження поета⁷⁵.

Помітна роль у справі увічнення пам'яті Т. Шевченка належала українському товариству Чернігівська «Просвіта», статут якого, підписаний 7 членами-засновниками і поданий на затвердження ще на початку липня 1906 р., був зареєстрований у листопаді того ж року. 27 грудня 1906 р. в залі міської думи під головуванням І. Шрага відбулися перші установчі збори «Просвіти» у складі 47 осіб. Головою Чернігівської «Просвіти» обрали письменника М. Коцюбинського, який брав у її організації найактивнішу участь. Членами правління стали, крім голови, І. Шраг, В. Андрієвський, М. Жук, В. Коцюбинська, Ф. Левицька. Незабаром у лавах просвітян налічувалося вже 323 члени. Із перших кроків діяльності організації імперська влада вдалася до численних заборон і перешкод⁷⁶.

Попри утиски, у 1907 р. просвітяни розгорнули активну діяльність, стали проводити вечори з рефератами, зокрема «Шевченко і його Марія», що складався з двох частин. Просвітяни не одразу отримали дозвіл на проведення вечора, присвяченого пам'яті Т. Шевченка, який відбувся 26 квітня 1907 р. Участь у ньому брали й запрошені з Києва артисти. Спочатку поліцейський відмовився підписувати афішу та вимагав дозволу попечителя навчального округу на реферат, включений до програми вечора. Лише після того, як один із членів ради Чернігівської «Просвіти» привіз від попечителя з Києва пояснення, що такі заходи відбуваються «явочним порядком», поліцейський підписав афішу. Губернатор забороняв продаж книжок «Просвіти» в кіоску-книгарні й навіть у просвітянському приміщенні. Відмовлено було у відкритті складу видань при «Просвіті» та в заснуванні бібліотек-читалень по селах⁷⁷.

Незважаючи на заборони й обмеження, 26 квітня 1907 р. чернігівські просвітяни провели свій перший вечір пам'яті Т. Шевченка, який співпав із Великодніми святами. На початку Шевченкового свята І. Руденко прочитав лекцію про життя та діяльність українського поета. У літературно-музичній частині виступали як місцеві артисти, так і запрошені з Києва⁷⁸. Шевченкова поезія зазвучала й на просвітянському літературно-музичному вечорі, який відбувся 20 листопада 1907 р. Присутні прослухали декламації низки віршів Т. Шевченка: «Якби ви знали паничі», «Мені однаково», «Доля»⁷⁹.

14 березня 1908 р. в Чернігівській «Просвіті» організували вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка. Приміщення і портрет Кобзаря були прикрашені живими квітками та стрічками. Народу прийшло так багато, що не всі змогли розміститися в чималій залі та в трьох інших кімнатах. Член Ради «Просвіти» І. Шраг прочитав коротку біографію українського історика В. Антоновича, а потім – реферат про життя та громадську діяльність Т. Шевченка як письменника, маляра й послідовного борця за свободу та відродження України. Після реферату М. Вороний прочитав свій твір «Сон», О. Андрієвська – «Утоплену», а М. Жук – «Послання до земляків...». На вечорі гарно звучали пісенні композиції на слова Т. Шевченка, із якими виступив Ф. Смиринський та ін. Наприкінці заходу хор аматорів виконав «Заповіт». Шевченків вечір справив на учасників «дуже гарне вражіння»⁸⁰. Загалом у 1908 р. на вечірках Чернігівської «Просвіти» було прочитано два реферати про Т. Шевченка⁸¹.

Свідомі українці були й у місті Глухові. На початку 1907 р. вихованці Глухівського учительського інституту утворили український гурток, який задекларував прагнення до самоосвіти в національному дусі та поширення ідеї національної школи. Незабаром у місті почав функціонувати Український клуб, заснували українську бібліотеку гуртка. У середині грудня 1907 р. один із членів гуртка прочитав у місцевому педагогічному інституті

⁷⁵ Тарас Шевченко: документи і матеріали, 1814–1963. С. 148–149.

⁷⁶ Черніговець [Шраг І.]. Перший рік життя чернігівської «Просвіти». *Рада*. 1908. 22 марта (4 квітня). № 69. С. 2 / *Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини* (далі – ЦБІКС). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113>; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». *Рада*. 1912. 28 февраля (12 березня). № 48. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117>; Фомська С. Становлення та діяльність Чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.). С. 186.

⁷⁷ Черніговець [Шраг І.]. Перший рік життя чернігівської «Просвіти». С. 2; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 2.

⁷⁸ Чернігівська «Просвіта». *Рада*. 1907. 11 квітня (апріля). № 85. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001110>; Фомська С. Театральна діяльність товариства «Просвіта» Чернігівської губернії 1906–1918 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2013. № XXI. С. 15. URL: https://shaj.sumdu.edu.ua/data/21_2013/Fomska_15-23_2013.PDF.

⁷⁹ Фомська С. Театральна діяльність товариства «Просвіта» Чернігівської губернії 1906–1918 рр. С. 16.

⁸⁰ Шевченкове свято у Чернігові. *Рада*. 1908. 18 марта (31 березня). № 65. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113>.

⁸¹ Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 2.

доповідь про справу зі встановленням пам'ятника Т. Шевченку. Після цього гуртківці розпочали збір коштів на монумент Кобзарю⁸².

Ідею збору коштів на пам'ятник Т. Шевченку підтримали селяни, які були гласними Глухівського повітового земства. 11 (24) жовтня 1908 р. газета «Рада» писала, що ця земська інституція за ініціативою гласних-селян ухвалила виділити на пам'ятник Кобзареві 100 рублів⁸³.

За умов політичної реакції, що постала після революції 1905–1907 рр., від середини 1907 р. – впродовж 1908 р. Чернігівська «Просвіта» опинилася під пильним наглядом жандармерії. У 1908 р. членами правління товариства були обрані М. Вороний, М. Жук, М. Коцюбинський, Ф. Левицька, Д. Лебідь, В. Базилевич. У цей період просвітяни залучали до проведення своїх вечорів дітей, які грали, співали, читали й декламували, знайомлячи присутніх зокрема й із віршами Т. Шевченка⁸⁴.

У серпні 1908 р. жандарми отримали дані, що в приміщенні «Чернігівського Українського Товариства «Просвіта»» на вулиці Миколаївській під виглядом читань, рефератів, публічних лекцій, бесід, вечорів, співок, театральних репетицій часто збираються семінаристи, гімназисти, реалісти, фельдшерські учні й навіть учні церковно-парафіяльної школи. Найбільш впливовими діячами «Просвіти» називали І. Гладкого, М. Вороного, О. Мясютіну та ін.

Імперська влада репресувала низку активних діячів Чернігівської «Просвіти». 13 вересня 1908 р. начальник Чернігівського ГЖУ повідомляв начальнику Київського охоронного відділення про притягнення до формального дізнання І. Гладкого та «політично неблагонадійних»: М.М. та В.У. Коцюбинських, Ф. Шкуркіну-Левицьку, Л. Шрамченко, І. Шрага, О. Андрієвську, О. Калинську⁸⁵.

У 1909 р. утиски стосовно українського національно-культурного життя в Чернігові посилювалися. Царська влада заборонила літературні бесіди, читання для народу. Директор народних шкіл не дозволив влаштувати вечори пам'яті Т. Шевченка в будь-якій школі⁸⁶. За вказаних обставин 27 лютого 1909 р. вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка, відбувся в Чернігівській «Просвіті». Окрасою приміщення став портрет Т. Шевченка, оздоблений живими квітами. Спершу М. Вороний прочитав чудовий реферат-промову, в якій розкрив значення поезії Т. Шевченка для українців та інших слов'ян. Далі в програмі були декламації та співи. Вечір справив таке гарне враження, що близько сотні просвітян не хотіли розходитися й після 1-ї години ночі⁸⁷.

12 (25) березня 1909 р. газета «Рада» поінформувала читачів, що днями в залі ремісничої школи Чернігова «Літературно-артистичне товариство» влаштувало Шевченків вечір. Більшість глядачів належали до учнівської молоді. На початку вечора до уваги присутніх було запропоновано реферат, присвячений Т. Шевченку, читання якого привітали бурхливими оплесками. Затим М. Вороний продекламував свій вірш «Сон» (пам'яті Т. Шевченка) і під час читання весь час звертався до портрета Великого Поета, облямованого рушниками й живими квітами. Далі виконувалися декламації та співи, які розкривали творчість Кобзаря. Другий відділ вечора вирізнявся співами, грою на роялі, декламаціями з Шевченкових творів, що мало значний успіх у глядачів. Половина прибутку від вечора пішла на пам'ятник Т. Шевченку⁸⁸.

У 1910 р. чернігівські просвітяни робили спроби організувати вечір пам'яті Т. Шевченка. 10 січня І. Шраг листовно прохав українського діяча І. Стешенку з Києва надати допомогу в організації такого вечора, запланованого на березень 1910 р., взяти в ньому особисту участь, бо «власних сил у Чернігові бракує». Також чернігівський просвітянин звертався за допомогою і до актриси М. Старицької⁸⁹.

Між тим імперські утиски посилювалися. У 1910 р. Чернігів залишився без Шевченкового вечора, який заборонили. Місцева «Просвіта» двічі просила дозволу, подавала програму, але марно. Карально-охоронні органи кожного разу вишукували для заборони нові

⁸² Малей С. Лист з Глухова (3 життя місцевих українців). *Рада*. 1908. 9 февраля (22 лютого). № 33. С. 2–3 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113>.

⁸³ З Чернігівщини. На пам'ятник Шевченкові. *Рада*. 1908. 11 октября (24 жовтня). № 232 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113>.

⁸⁴ ЦДІАК. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 205–206; Фомська С. Становлення та діяльність Чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.). С. 190.

⁸⁵ ЦДІАК. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 205–206.

⁸⁶ Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.

⁸⁷ Театр і музика. Шевченкові роковини в Чернігові. *Рада*. 1909. 3 марта (16 березня). № 50. С. 4 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114>.

⁸⁸ Шевченкові роковини в Чернігові. *Рада*. 1909. 12 марта (25 березня). № 58. С. 3 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114>.

⁸⁹ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів... С. 293, 465; Демченко Т. Батько Шраг. С. 139.

приводи. Наприклад, поліцейстер вимагав від організаторів, щоб йому надали «цензуровані» примірники декламацій⁹⁰.

У 1911 р. чернігівські просвітяни готувалися вшанувати 50-ліття від дня смерті Т. Шевченка. У лютому М. Коцюбинський їздив до Києва в справах конкурсу на кращий проєкт пам'ятника українському поету⁹¹. Того року до Шевченкових роковин передбачалося провести в Чернігові вечір пам'яті, але захід було знову заборонено імперською владою⁹².

Газета «Рада» сповістила, що 27 лютого 1911 р. в Чернігові має пройти панахида за Т. Шевченком. Зусиллями Чернігівської «Просвіти» такий захід відбувся. Церква була повна народу. Просвітяни готували наступні заходи: на 8 березня упорядковувався вечір, присвячений пам'яті Кобзаря; того ж місяця мала відбутися постановка «Назара Стодолі»⁹³.

У 1911 р. відзначення Шевченківських роковин у Чернігові набуло музеологічного змісту. Газета «Рада» повідомила, що від 26 лютого впродовж двох тижнів у Музеї українських древностей В. Тарновського будуть виставлятися для огляду рукописи, малюнки, офорти Т. Шевченка та його портрети⁹⁴.

Діяльність чернігівських просвітян піддавалася всіляким переслідуванням імперської влади, зокрема обшукам, у ході яких вилучалися твори Кобзаря. Так, у донесенні Чернігівського поліцейстера від 23 червня 1911 р. йшлося про те, що під час трусу в члена Чернігівського українського товариства «Просвіта» дворянина Ф. Калаша знайдено «Кобзар» Т. Шевченка та іншу літературу⁹⁵. Результати цього обшуку, який призвів до вилучення низки українських видань, у тому числі Шевченкового «Кобзаря», стали приводом до закриття Чернігівської «Просвіти» 25 липня 1911 р.⁹⁶

Популяризація особистості й творчості Кобзаря відбувалася й у селах Чернігівщини. Так, улітку 1911 р. в с. Кладьківка Борзнянського повіту поставили «Назара Стодолю»⁹⁷.

26 лютого 1912 р. в Михайлівській церкві Чернігова відслужили панахиду за українським поетом⁹⁸. З березня 1913 р. в цьому храмі знову відслужили панахиду за Т. Шевченком. У церкві зібралося багато народу, переважно молоді. Чудово співав хор семінаристів⁹⁹.

Заходи на пошану Т. Шевченка давали той інтелектуальний кисень, якого так не вистачало українству Чернігівщини через дискримінаційну політику російського царату. Так, 24 березня (6 квітня) 1913 р. газета «Рада» опублікувала замітки з Борзни та Ніжина, які засвідчували, що в бібліотеках-читальнях і книгарнях цих міст бракувало українських книжок, зокрема «Кобзаря» Т. Шевченка. Відтак у національно-культурному житті залишалися лише українські пісні, звичаї та одяг. Тож не дивно, що свідомих українців було мало¹⁰⁰.

Важливою подією, яка засвідчила початок підготовки чернігівської громадськості до 100-літнього ювілею Т. Шевченка, стало засідання комісії Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського (нині – Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського) 20 січня 1914 р. Музейна комісія запропонувала проведення низки ювілейних заходів: відслужити панахиду за поетом; влаштувати урочисте засідання вченої архівної комісії; видати альбом, присвячений пам'яті Т. Шевченка¹⁰¹.

Чернігівська міська дума й губернське земство виступили всупереч забороні царської адміністрації й уряду в справі святкування 100-літніх роковин від дня народження українського національного поета й мислителя Т. Шевченка¹⁰². 21 січня 1914 р. Чернігівські

⁹⁰ Г. Чернігів. Без Шевченкового вечора. *Рада*. 1910. 11 апріля (24 квітня). № 83. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115>; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.

⁹¹ Аплаксина О. Сторінки спогадів. С. 115.

⁹² Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.

⁹³ У Чернігові. *Рада*. 1911. 27 лютого (12 березня). № 47. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116> <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>; Чернігів. *Рада*. 1911. 28 лютого (14 березня). № 48. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>; Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.

⁹⁴ Чернігів. *Рада*. 1911. 2 лютого (15 березня), № 49. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>.

⁹⁵ ЦДАК. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1316. Арк. 152.

⁹⁶ Черніговець [Шраг І.]. Доля Чернігівської «Просвіти». С. 3.

⁹⁷ [Село] Кладьківка, борзнянського повіту (на Чернігівщині). Українські спектаклі. *Рада*. 1911. 22 лютого (7 березня). № 42. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>.

⁹⁸ Панахида по Т. Шевченку. Чернігів. *Рада*. 1912. 24 лютого (9 березня). № 45. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117>.

⁹⁹ Шевченкові роковини. *Рада*. 1913. 7 лютого (20 березня). № 55. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118>.

¹⁰⁰ М. Борзна; м. Ніжин. *Рада*. 1913. № 70. 24 лютого (6 квітня). С. 5 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118>.

¹⁰¹ Т. Шевченко: документи і матеріали, 1814–1963. С. 222.

¹⁰² Верзилов А. Чернігів за старого режиму (1905–1917 рр.). *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 11580. Арк. 107.

губернські земські збори обговорили заяву музейної комісії про святкування 100-річного ювілею Т. Шевченка. Приставши на пропозицію комісії, збори ухвалили доручити губернській управі видати альбом, присвячений пам'яті Кобзаря. В ньому були представлені репродукції речей, які є в Музеї українських старожитностей ім. В. Тарновського, а також найбільш цікаві речі з того ж музейного скарбу. На видання альбому призначено 2500 крб. Окрім того, було ухвалено відслужити в музеї панахиду за Т. Шевченком і провести урочисте засідання музейної комісії.

До Чернігівської міської думи було подано заяву, в якій йшлося про те, що Київська міська дума з приводу Шевченківського ювілею взяла на себе організацію вшанування пам'яті великого поета, і містилось прохання до Думи взяти на себе ініціативу в Чернігові. У заяві висловлювалася думка провести цілу низку ювілейних заходів, зокрема відслужити панахиду; установити в міській громадській книгарні український відділ ім. Т. Шевченка; назвати вул. Шосейну Шевченківською; присвоїти ім'я Шевченка одній із міських шкіл; подарувати школярам і школяркам усіх міських шкіл твори поета; направити до Києва делегатів міста Чернігова на закладання пам'ятника Т. Шевченку і на участь у заходах із вшанування пам'яті Кобзаря, запланованих на 25–26 лютого 1914 р.¹⁰³

Газета «Рада» повідомила читачів 4 (17) лютого 1914 р., що Чернігівські губернські земські збори, крім постанови про видання пам'ятного альбому, ухвалили відслужити 26 лютого 1914 р. панахиду за великим поетом у Музеї українських старожитностей ім. В. Тарновського та провести тоді ж засідання Чернігівської вченої архівної комісії, присвячене пам'яті митця¹⁰⁴. Однак 13 (26) лютого 1914 р. стало відомо, що Чернігівський губернатор опротестував постанову губернського земського зібрання про відзначення 100-ліття від дня народження Т. Шевченка, вимагаючи її скасування¹⁰⁵.

21 лютого 1914 р. шкільна комісія Чернігівської міської думи розглядала заяву, подану в справі вшанування пам'яті Т. Шевченка. Комісія ухвалила: відслужити ввечері 26 лютого 1914 р., перед запланованим засіданням у залі думи, панахиду; найменувану сквер перед театром Шевченківським і поставити у сквері бюст Т. Шевченка; визначити дві стипендії в художніх школах; заснувати український відділ ім. Т. Шевченка в міській громадській книгарні. Отже, шкільна комісія Чернігівської міської думи ухвалила низку важливих рішень. Відтепер справа була за ухвалою міської думи¹⁰⁶.

26 лютого 1914 р. на засіданні Чернігівської міської думи відомий громадський діяч, тодішній міський голова А. Верзилов виступив із промовою, присвяченою 100-літтю від дня народження Т. Шевченка й запропонував розглянути питання про вшанування поета¹⁰⁷. Того ж дня Чернігівська міська дума опрацювала пропозиції шкільної комісії й ухвалила відслужити панахиду за Т. Шевченком, заснувати в міській бібліотеці Шевченківський відділ, перейменувати Театральний сквер у Шевченківський та поставити там бюст поета, а також заснувати дві стипендії його імені для дітей містян¹⁰⁸. Рішення прийнято переважною більшістю голосів¹⁰⁹.

Утім ювілейному святкуванню чинився опір. Так, за кілька днів до Шевченкових роковин Духовна консисторія наказала духовенству не служити панахиду за Т. Шевченком. Підставою для цієї заборони стало твердження, що у творах Кобзаря нібито «часто помітно протидержавний напрям»¹¹⁰. За цих обставин духовенство відмовилося служити панахиду в залі міської думи. Панахиду не відслужили і в українському музеї ім. Тарновського, хоча її проведення було дозволено Чернігівськими губернськими земськими зборами. Але рішення цих зборів про вшанування пам'яті Т. Шевченка, частиною якої була поста-

¹⁰³ Перед святами в Чернігові. *Рада*. 1914. 31 января (14 лютого). № 25. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>; В Чернігові. *Рада*. 14 февраля (27 лютого). № 37. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹⁰⁴ В Чернігові. *Рада*. 1914. 4 февраля (17 лютого). № 28. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹⁰⁵ В Чернігові. *Рада*. 1914. 13 февраля (26 лютого). № 36. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>; В Чернігові. *Рада*. 14 февраля (27 лютого). № 37. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹⁰⁶ Чернігів. *Рада*. 1914. 27 февраля (12 березня). № 47. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹⁰⁷ Верзилов Аркадій Васильович (1867–1931): (біобібліографічний покажчик) / Упоряд. і вступ. стаття О. Коваленка, О. Рахна, С. Скоронок. Чернігів, 2015. С. 33 / *Репозитарій Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка*. URL: <https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5585/1/Аркадій%20Васильович%20Верзилов%20.pdf>.

¹⁰⁸ Чернігів. *Рада*. 1914. 28 февраля (13 березня). № 48. С. 4 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹⁰⁹ Шевченкові дні. В Чернігові. *Рада*. 1914. 2 марта (15 березня). № 50. С. 3 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹¹⁰ В Чернігові. *Рада*. 1914. 22 февраля (7 березня). № 44. С. 2 / *ЦБІКС*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

нова про панахиду, опротестував Чернігівський губернатор¹¹¹. 25 лютого (10 березня) 1914 р. газета «Рада» сповістила своїх читачів, що Чернігівська єпархія розіслала по школах циркуляр, в якому доручала своєму Новгород-Сіверському відділу видати наказ про заборону в школах цього повіту служити панахиду за Т. Шевченком, а також про зібрання, присвячені пам'яті поета. Наказ розсилався не лише по церковно-парафіяльних, а й по земських школах¹¹². Напевно, такі ж циркуляри розіслали по всіх повітах.

До святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка готувалися в різних містах Чернігівщини. За три тижні до цієї дати громадськість міста Конотопа направила прохання до Чернігівського губернатора дозволити влаштувати в день Шевченківських роковин вечір із концертним відділом, декламацією та постановкою першої і другої дії «Назара Стодолі». Але час минув, а дозволу не надійшло. 19 лютого 1914 р. у Конотопській міській думі пройшло засідання гласних, на якому розглянули й внесені громадські питання про встановлення пам'ятника Т. Шевченкові в місцевому саду Конотопа. Гласні проголосували одностайно. Відтак обрали спеціальну комісію з кількох гласних для детального обговорення цієї справи. Водночас гласні вирішили вулицю Жуковську, де не раз бував у родині Саєвських український поет, назвати Шевченковою. Хоча загалом день 100-літніх роковин Т. Шевченка в Конотопі пройшов якось непомітно¹¹³.

Але попри заборони, завдяки ініціативі громадськості, подекуди панахиду все ж таки вдалося відслужити, зокрема 25 лютого 1914 р. в повітовому місті Городня на Чернігівщині з ініціативи приватних осіб було відправлено панахиду по Т. Шевченку в місцевому соборі¹¹⁴.

Зважаючи на заборони та обмеження, українська громадськість Чернігова не змогла зробити «зовнішнього» або офіційного святкування ювілею Т. Шевченка¹¹⁵. Обурені рішенням російського імперського режиму заборонити урочисте вшанування «найкращого сина України», чернігівці надіслали телеграму до Львова, де пояснили, що протестують проти заборони, а тому «змушені зректися зовнішнього вшанування». При цьому вони побратерському вітають із великим святом усіх українців¹¹⁶.

Невдоволення з приводу офіційної заборони виказали й у повітах Чернігівщини. Так, ніжинські студенти-українці передали в газету «Рада», що вони разом зі всією Україною співають «Гімн Тарасові Шевченкові»¹¹⁷. Із Городнянського повіту теж повідомили, що єдиним способом вшанувати пам'ять українського поета була панахίδα, хоча через циркуляр городнянський священник не зможе її відслужити. «Ювілей таки доведеться, – констатувалося в кореспонденції, – мабуть, шанувати мовчанням»¹¹⁸. Перешкоди святкуванню Шевченкового ювілею чинилися й у місті Новозибків на Чернігівщині¹¹⁹.

Деякі заходи свідомих українців Чернігівщини на пошану Кобзаря датувалися березнем 1914 р. 6 (19) березня гурток чернігівської української молоді опублікував у газеті «Рада» замітку до 100-літнього Шевченкового ювілею та приєднався до роковин «Великого Прометею»¹²⁰. 9 (22) березня газета «Рада» повідомила про спробу селян с. Прохори Борзнянського повіту організувати панахиду за Т. Шевченком. Проте панотець відмовився, вказавши на офіційну заборону¹²¹. Все це засвідчило, що замовчати 100-літній ювілей Кобзаря імперському режиму не вдалося.

Висновки. Наведені факти засвідчують, що історична пам'ять про Т. Шевченка була органічною для освічених кіл чернігівського українства ще від сер. XIX ст. Осередками колективної пам'яті були насамперед українські родини, маєтки яких у 1840-х – 1850-х рр. стали місцями перебування Кобзаря в краї. На початку 1860-х рр. історична й національна пам'ять про Т. Шевченка почала виходити за межі окремих родин і стала формуватися в Чернігівській українській громаді та Чернігівській недільній школі. Укра-

¹¹¹ Шевченкові дні. В Чернигові. С. 3.

¹¹² В чернігівській єпархії. *Рада*. 1914. 25 февраля (10 березня). № 46. С. 5 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹¹³ Гор[од] Конотоп. *Рада*. 1914. 2 марта (15 березня). № 50. С. 3 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹¹⁴ Шевченкові дні. В Чернигові. С. 3.

¹¹⁵ Шевченкові дні. Німий ювілей у Чернігові. *Рада*. 1914. 23 февраля (8 березня). № 45. С. 2 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹¹⁶ Телеграма галицьким українцям. *Рада*. 1914. 23 февраля (8 березня). № 45. С. 2 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹¹⁷ Ніжин. *Рада*. 1914. 27 лютого (12 березня). № 47. С. 3 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹¹⁸ Городнянський повіт (на Чернігівщині). *Рада*. 1914. 23 февраля (8 березня). № 45. С. 2 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹¹⁹ В Новозибкові, на Чернігівщині. *Рада*. 1914. 31 января (14 лютого). № 25. С. 2 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹²⁰ Чернігів. *Рада*. 1914. 6 марта (19 березня). № 53. С. 2 / ЦБІКС. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

¹²¹ Заборона служити панахиду по Шевченкові. *Рада*. 1914. 9 марта (22 березня). № 56. С. 3. ЦБІКС/ URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>.

їнські народолюбці Чернігова, зокрема С. Ніс, Л. Глібов, О. Тищинський та ін., вивчали й популяризували творчу спадщину Т. Шевченка. Під ту пору пам'ять про Кобзаря почали вшановувати в селах Чернігівщини. Ліквідація недільної школи й української громади в Чернігові у 1862–1863 рр., загалом посилення антиукраїнської імперської політики царату негативно позначилося на формуванні національної пам'яті про «великого Тараса», зумовило перерву в цьому процесі в другій половині 1860-х – впродовж 1870-х рр. Лише в першій пол. 1880-х рр. традиція збереження пам'яті про Т. Шевченка продовжилася в діяльності земців і українських молодіжних гуртків. Відродження Чернігівської української громади в 1893 р. сприяло активізації формування національної пам'яті про Т. Шевченка. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. засобами цього процесу стали щорічні Шевченкові роковини, публікація творів і портретів Кобзаря, музеєфікація спадщини українського поета та мислителя. Значний внесок у справу збереження пам'яті про Т. Шевченка в цей період належить таким непересічним діячам, як лідер громади І. Шраг, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, О. Русов, В. Тарновський (молодший) та ін. До справи утвердження пам'яті про митця доклалася Чернігівська «Просвіта» протягом 1906–1911 рр. У цей період просвітяни, зокрема М. Коцюбинський, М. Вороний, М. Жук, І. Шраг та ін., проводили Шевченкові вечори, читали реферати, організували панahiди, збирали кошти на встановлення пам'ятника Т. Шевченку в Києві тощо. Ця діяльність викликала спротив імперських сил. У результаті були заборонені вечори пам'яті в 1910, 1911 рр. Зусилля свідомого українства стосовно вшанування Т. Шевченка поступово впливали й на органи земського та міського самоврядування. У 1914 р. Чернігівська міська дума й губернське земство згуртувалися всупереч забороні імперського режиму в справі святкування 100-літніх роковин. Шевченків ювілей підтримали й гласні Конотопської міської думи. Зважаючи на заборони та обмеження, українська громадськість Чернігова відмовилася від офіційного святкування ювілею великого українця. Свою незгоду з офіційною заборonoю вшанування 100-ліття Кобзаря висловлювали свідомі українці в Городні, Ніжині, Новозибкові, селах краю. Отже, в сер. XIX – на поч. XX ст. на Чернігівщині набув поступу процес формування національного культу Т. Шевченка як символу волелюбної української нації та вияву утворення національної пам'яті українства.

References

- Demchenko, T. (2008). *Batko Shrah: Monohrafiia* [Father Shrah: Monograph]. Chernihiv, Ukraine.
- Fomska, S. (2010). Stanovlennia ta diialnist Chernihivskoi «Prosvity» (1906–1908 rr.). [Formation and activity of Chernihiv «Prosvita» (1906–1908)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2–3, P. 185–192.
- Fomska, S. (2013). *Teatralna diialnist tovarystva «Prosvita» Chernihivskoi hubernii 1906–1918 rr.* [Theatrical activities of the «Prosvita» society of the Chernihiv province, 1906–1918]. *Sumy historical and archival journal – Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal*, XXI, P. 15–23.
- Ivanytska, S. (2018). *Publitsystychna spadshchyna Serhiiia Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii (kinets XIX st. – 1920 r.): istoriko-biografichni aspekty* [The journalistic heritage of Serhii Yefremov in the context of social transformations (the end of the 19th c. – 1920): historical and biographical aspects]. Kherson, Ukraine.
- Katrenko, A. (1999). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX st.* [Ukrainian national movement of the 19th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kobyzhcha, N. (2020). *Kulturnytska diialnist B. Hrinchenka: svitohliadni aspekt. Monohrafiia.* [Cultural activity of B. Grinchenko: worldview aspect. Monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Kyrydon, A. (2016). *Heterotopii pamiaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty.* [Heterotopias of memory: Theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyiv, Ukraine.
- Rakhno, O. (2014). *Chernihivske huberske zemstvo ta vshanuвання pamiaty T. Shevchenka* [Chernihiv provincial zemstvo and commemoration of T. Shevchenko]. *Ukrainska bihrafistyka – Biographistica ukrainica*, 11, P. 190–200.
- Starovoitenko, I. (2015). *Materialy ukrainskoi hazety «Rada» pro pamiatni Shevchenkivski zakhody 1907–1908 rr.: yikhni osoblyvosti, zmist, heohrafiuu ta natsionalne znachennia* [Materials of the Ukrainian newspaper «Rada» about the commemorative Shevchenko events of 1907–1908: their features, content, geography and national significance]. Kyiv, Ukraine.
- Svitlenko, S. (2018). *Postat T. Shevchenka v diialnosti ukrainskykh hromad Naddniproianshchyny 60-kh rr. XIX st. Ukrainske XIX st.: etnonatsionalni, intelektualni ta istoriosofski konteksty* [The figure of T. G. Shevchenko in the activity of the Ukrainian communities of the Dnipro region in the 60s of the 19th century. Ukrainian 19th c.: ethno-national, intellectual and historiosophical contexts]. Dnipro, Ukraine.
- Vorobei, R. (2014). *Shevchenkiana v dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti* [Shevchenkian in the documents of the State archive of the Chernihiv region]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2, P. 58–72.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, Дніпровський осередок НТШ; Національна спілка краєзнавців України, Дніпропетровська обласна організація (просп. Дмитра Яворницького, 19, ауд. 63, м. Дніпро, 49005, Україна).

Svitlenko Serhii – doctor of historical sciences, professor, active member of the Shevchenko scientific society, Dnipro branch of the National academy of sciences; National union of local historians of Ukraine, Dnipropetrovsk regional organization (19 Dmytro Yavornytskogo Ave., aud. 63, Dnipro, 49005, Ukraine).

E-mail: svitlenko@gmail.com

HONORING THE FIGURE OF TARAS SHEVCHENKO IN CHERNIHIV REGION AND THE FORMATION OF THE NATIONAL MEMORY OF UKRAINIANS (THE MIDDLE OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH C.)

The purpose of the study – is to reconstruct the process of honoring the figure of T.G. Shevchenko in Chernihiv region in the middle of the 19th – the early 20th c. in the context formation of the of Ukrainian national memory. The article uses historical-genetic and historical-systemic **methods**. **The scientific novelty** consists in a comprehensive understanding of the process of honoring the figure T.G. Shevchenko in Chernihiv region as an important nation-building factor of Ukrainianism in the middle of the 19th – the early 20th c. **Conclusions**. Ukrainian families, whose estates in the 1840s and 1850s became Kobzar's residences in the region, were the first centers of collective memory of T. Shevchenko. At the beginning of the 1860s, the memory of T. Shevchenko began to take shape in the centers of conscious Ukrainianism – the Chernihiv Ukrainian community and the Sunday school. The anti-Ukrainian policy of the tsar regime had a negative impact on the formation of national memory of Kobzar. The tradition of preserving the memory of T. Shevchenko found continuity in the activities of the Chernihiv zemstvo and Ukrainian youth groups in the 1880s. The revival of the Chernihiv Ukrainian community in 1893 intensified the formation of national memory of T. Shevchenko. At the end of the 19th – the beginning of the 20th c. the means of this process were Shevchenko's anniversaries, the publication of works and portraits of the Kobzar, and the museumisation of his heritage. In 1906–1911, members of the Chernihiv «Prosvita» held Shevchenko memorial evenings, read essays, organized memorial services, collected funds for the construction of a monument to T. Shevchenko in Kyiv, etc. Educational activities also influenced zemstvo and city governments. The honouring of T. Shevchenko provoked resistance from imperial forces. Nevertheless, in Chernihiv, Horodnya, Konotop, Nizhyn, Novozybkiv, and villages of the region, national memory and the cult of T. Shevchenko as a symbol of the freedom-loving Ukrainian nation were formed.

Key words: national memory, Kobzar, Chernihiv Ukrainian community, Chernihiv zemstvo, Chernihiv «Prosvita», Shevchenko's anniversary, nation-creating cult of T. Shevchenko.

Дата подання: 25 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 травня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Світленко, С. Вшанування постаті Тараса Шевченка на Чернігівщині та формування національної пам'яті українства (середина XIX – початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 87–101. DOI: 10.58407/litopis.240308.

Цитування за стандартом APA

Svitlenko, S. (2024). Vshanuvannia postati Tarasa Shevchenka na Chernihivshchyni ta formuvannia natsionalnoi pam'iaty ukrainstva (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Honoring the figure of Taras Shevchenko in Chernihiv region and the formation of the national memory of Ukrainians (the middle of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 87–101. DOI: 10.58407/litopis.240308.

